

Miniaturanyň taryhyna giriş

Category: Goşgular, Kitapcy, Şekillendiriş we heýkeltaraşlyk sungaty, Türkmen dili

написано kitapcy | 22 января, 2025

Miniaturanyň taryhyna giriş MINIATÝURANYŇ TARYHYNA GIRIŞ

Häzirki döwrümüzde, gadymy ylym-bilimiň mekany bolan Türkmenistanyň taryhy geçmişine, milli gymmatlyklaryna, medeniýetine, şonuň ýaly-da, ylma we sungata bolan üns has güýçlendi. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow Türkmenistanda bilim babatda edilýän aladalar we işler babatda şeýle belleýär:

«Biz bilimi durmuş syýasatynyň iň möhüm ugurlarynyň biri hasaplap, ýurdumyzyň kuwwatly bilim binýadyny döredýäris. Täze taryhy zamanamyzyň ilkinji günlerinden kämil bilim binýadyny döretmek, milli ykdysadyýetimiziň dürli pudaklary üçin ýokary hünärli işgärleri, ussat hünärmenleri taýýarlamak, bilimiň hilini ýokarlandyrmak we onuň görnüşlerini artdyrmak maksady bilen, bilim özgertmelerimize badalga berdik. Bilim ulgamynda üstünlikli amala aşyrylan özgertmelerimiziň ählisi baş maksada – Türkmenistany bilimler merkezine öwürmäge gönükdirilendir».

Türkmenistanda ylym ulgamyny has dogry we üstünlikli ýola ugrukdyrmak maksady bilen Ylymlar akademiýasy döredildi. Şeýlelikde, Watanymyzda halkymyzyň gadymy we baý medeniýetiniň we sungatynyň ähli ugurlaryny ylmy taýdan takyk öwrenmeklik, olar hakyndaky maglumatlary dogry beýan etmeklik, sungat taryhyny dünýäniň ylmy jemgyýetçiligine dogry tanatmaklyk we sungat şahalarynyň halk bähbitli wajyplyklaryny aýdyňlaşdyrmaklyk üçin gerekli şertler döredilip başlandy. Bu işleriň amala aşyrylmagynda Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň: «Biziň başlan özgertmelerimiz barha rowaçlanýar, öňe gidýär. Öňde çözmesei örän çylşyrymly bolan düýpli, möhüm wezipeler dur. Olary üstünlikli çözmek üçin bize häzirkizaman, dünýä ülnülerine laýyk gelýän hakyky ylym gerek.

Biz şu günki we geljekki ösüşlerimiz üçin ylmyň zerurlygyny has ýiti duýýarys» diýip nygtamagyndan ugur alynýar. Ylym pudaklarynyň içinde «sungat taryhy» ýa-da «sungaty öwreniş» diýlip atlandyrylýan ylym şahasynyň hem möhüm ýeri bar. Ol, sungat şahalarynyň geçmişdäki we şu günümüzdäki ýagdaýyny we gymmatlyklaryny öwrenýän we beýan edýän ylymdyr. Hormatly Prezidentimiziň: «Türkmen halky müňýyllyklaryň dowamynda milli öwüşginli medeni-ruhy gymmatlyklary döredip, umumadamzat medeniýetiniň baýlaşmagyna mynasyp goşant goşup gelýär» diýip adalatly belleýär. Türkmenleriň gadymyýetden gözbaş alyp gaýdýan baý medeniýeti we sungaty bar. Türkmen dilindäki «Sungat» sözüniň asyl köki bolan «sung»-uň, «sun'» görnüşli arap sözünden döräp, türkmençä geçirilende:

- 1) ýaratma, döretme;
- 2) amal, iş, eser;
- 3) ýagşylyk etmeklik – ýaly manylary berýär.

Muny tutaryk edinmek bilen «sungat» sözüniň «döredijilik» manysyny berýändigini nygtasak ýalňyş bolmaz.

Hünärine kämil ezber ussatlarymyzyň döredijiliginiň miwesi bolan sungat eserleriniň hatarynda, türkmenleriň milli sungatynyň özboluşly görnüşleri bolan haly dokmaçylygy, kilim-palas dokmaçylygy, jijim dokmaçylygy, mata dokmaçylygy, demirçilik, misgärçilik we beýleki metal işläp bejerijilik ugurlary; külalçylyk (küýzegärçilik), daş işläp bejerijilik, agaç işläp bejerijilik (neçjarçylyk), zergärçilik, binagärlik (migmarlyk, arhitektura), nakgaşçylyk, heýkeltaraşlyk, kitap bezejilik hem-de beýlekiler ýaly sungat görnüşlerine degişli işleridir eserleri görkezme bolar. Olar biziň ruhy gymmatlyklarymyzyň maddy baýlyklaryny özeninde göterýän hünärmentçiligimiziň esasy şahalaryna-da degişli bolup durýarlar. Gözbaşyny miladydan öňki taryhy döwürlerinden alyp gaýdýan we taryhyň alyslyklara uzap giden menzilleri içinde kämilleşip kemala gelen milli sungatymyzyň dürli-dürli şahalary türkmen ussatlarynyň «altyn ellerinde», olaryň ruhy joşguny bilen ýokary hilli iş öndürijiliginiň netijesinde beýik sungat derejesine ýetirilipdir. Olaryň döreden eserleri, ähli jähtden ählumumy sungat ülnülerine, ölçeglerine laýyk we

onuň aly hezretleri sungatyň talap edýän şertlerine uýgun görnüşde ýerine ýetirilip, dünýä ýüzüne türkmenleriň nepis sungatynyň beýikligini we ajaýyplygyny görkezip gelipdirler. Sungat – milletimiziň gözelligi duýgusynyň aýdyň teswirleýjisi. Alymlar, türkmen milletiniň her bir taýpasynyň sungatynyň milletiniň sungaty derejesine ýetirilendigini nygtaýarlar. Muny her bir türkmen taýpasynyň sungatynda tapawutly özboluşlygyň bardygy bilen düşündirip bolar. Sungat pudagy medeniýetiň möhüm şahasy bolup durýar. Dünýä alymlary ylmy edebiýatlarda sungat pudagyny dürli şahalardyr toparlara bölýärler. Olaryň içinde esasy iki topar anyk saýlanyp dur:

I. Sungatyň senagat bilen baglanyşykly şahasy («Industrial sungat»).

Sungatyň bu şahasyna halyçylyk, kilimçilik, mata dokmaçylygy, metal işläp bejerijilik sungatynyň ugurlary, külalçylyk (keramika), neçjarçylyk (agaç işläp bejerijilik) we beýleki ownukly irili kärhanalarda öndürilip, senagat önümçiligi derejesine ýetirilen önümleri bolan beýleki sungat görnüşleri girýär.

II. Sungatyň çeperçilik şahasy.

Sungatyň «Çeper sungat» görnüşinde atlandyrylýan bu şahasy öz gezeginde birnäçe topara bölünýär:

1. «Fonetik sungat». Sungatyň bu toparyna saz, sesli şygyr okamak ýaly sungat görnüşleri girýär.

2. «Ritmik sungat». Sungatyň bu toparyna teatr, pantomima we şowhunly oýunlar ýaly sungat görnüşleri girýär.

3. «Plastik sungat». Sungatyň bu toparyna binagärlik, heýkelçilik, suratkeşlik, zergärçilik, bezegçilik we beýlekiler ýaly sungat görnüşleri girýär.

Bu üç toparyň äheňlerini belli bir möçberde özünde jemleýän sungat topary «Garyşyk sungat» atlandyrylýar. Garyşyk sungata – kino, fotosuratçylyk, opera we beýlekiler ýaly sungat

görnüşleri girýär. Biziň üstünde durmakçy bolýan mowzugymyz bolan miniatýura sungaty şekillendiriş sungatynyň möhüm bir bölegini emele getirmek bilen, çeper sungata degişli bolup durýar. Miniatýura sungaty kitap bezeme sungatynyň bir bölegidir. Türkmen sungatynyň içinde kitap bezeme sungatynyň möhüm ýeri bar. Kitap bezeme sungaty – geçmişde Hat (hatdatlyk), Tezhip (galamişi), Nakgaşlyk (miniatýura), Ebru (mermerimsi), Kaaty (kesme-ýelmeme), Kitap gapaklama (jiltleme) ýaly sungat görnüşlerini öz içine alypdyr. Miniatýura sungatynyň we beýleki agzalyp geçilen kitap bezeme sungatynyň görnüşleriniň ajaýyp nusgalaryny öz içine alan türkmenleriň musulmançylyk döwründe ýazylan kitaplarynyň hem gymmatly medeni miraslar hazynamyzyň içinde möhüm orny bardyr. «Kitap» aslynda näme-kä? Bu sowala jogap tapmak üçin sözlüklere ser salalyň. Sözlüklerden «Kitap – haýsydyr bir ugur boýunça ýazylan ýazgylary özünde jemleýän kagyz sahypalarynyň toplanan, rejelenip sahaplanan we jiltlenen neşirlik eseri» görnüşli kesgitlemäni almak bolar. Umumylykda alanyňda kitaba ýene «Kitap – belli bir kişi tarapyndan belli bir at goýlup, belli bir temanyň üstünde durulmak bilen ýazylan eser» görnüşli kesgitlemäni hem bermek mümkin. Türkmen alymy Soltanşa Atanyýazowyň «Türkmen diliniň sözköki sözlügi» eserinde «Kitap» kelemesine «Kitap [kita:p] – okamak üçin niýetlenip ýazylan kagyzlary rejeläp, daşyna sahap, jilt tutulan okuwesbabynyň kitap diýen ady araplaryň kätäbä sözündendir. Bu sözüň manysy «ýazylan», «ýazgy». Gadymy türki dilde bu manyda bitik sözi ulanylypdyr» diýlip kesgitleme berilýär.

«Kitap» sözüniň keramatly «Gurhan» kitaby bilen baglanyşykly bolmagy musulmançylygy kabul eden türkmenleriň kitaba bolan sarpasyny has artdyrypdyr. Dünýäniň medeniýet hazynasyna möhüm ähmiýetli goşandy goşan türkmenleriň il-ulusynda kitapsyz öý bolmandyr. Geçmişde her öýde azyndan on-ýigrimi kitap bolupdyr.

Musulmançylykdan öňki Gök Taňryçylyk dinine uýan türkmenlerde «Ýagşy künik (kitap) galdyran kişi meňnidir (ebedidir). Töreliden bolan ol bilgä (alyma) Beýik Taňrynyň gökden Guty

(iberenbagty, yrsgaly, bereketi, abadanlygy we ş.m.) düşer» diýlen düşünje bolupdyr.⁷ Musulmançylykda ylma-bilime uly sarpa goýlupdyr. Sahabalaryň biri Mugaz ibn Jebel Muhammet pygamberiň aýdan şeýle sözlerini hadysy-rowaýat edipdir:

«Ylym öwreniň. Ylym öwrenmek gowulykdyr. Ylym ýolunda bolmak ybadatdyr. Ylym hakda pikir alyşmak ybadatdyr. Ylymda bir meseläni çözmek jahatdyr. Bilmeýäne öwretmek sadakadyr...

...Ylym ýalňyzlykda ýoldaşdyr. Mysapyrlykda dostdur. Ýalňyz çagyň syrdaşdyr. Gizlin zatlara delildir. Darlykda kömekçidir. Dostlaryň ýanynda bezegdir. Duşmanlara garşy ýaragdyr. Allatagala milletleri ylym bilen beýgeldýär. Olary gowulyklary ýaýmakda ýolbaşçy eder, dolandyryjy eder. Alymlaryň eserlerinden peýdalanarlar. İşlerine uýarlar.

...Ylym ýolbeletdir, beýleki işler hem oňa tabyndyr. Ylym bagtly bendelere berler, günäkär gullar ondan mahrumdyr».

Pygamberiň bu pentlerine uýlup, şol döwürlerde arap elipbiýinde köp-köp kitaplar ýazylypdyr. Ylahy, dini kitaplar kufy we nash haty bilen ýazylypdyr. Dünýewi kitaplar – taryha, çeper edebiýata, tebigaty öwrenişe degişli bolup, birnäçe görnüşlere bölünipdir we talik hem-de sülüs haty bilen ýazylypdyr. Muňa mysal hökmünde, ylmy we edebiýat eserlerini, sözlükleri, goşgularyň, poemalaryň ýygyndylaryny, dessanlary, ertekileri, hekaýatlary hem-de rowaýatlary görkezmek bolar. Ol kitaplaryň hersiniň öz tapawutly atlandyrylyşy bolupdyr. Külliýat – eserler ýygyndysy bolup, ol bir ýazyjynyň ähli işleriniň toplanan jemlemesi hökmünde ýazylypdyr. Hamsa – bir ýazyjynyň baş sany eseriniň jemlenen ýygyndysy bolupdyr. Diwan – bir şahyryň dürli temalara degişli goşgudyr şygrylarynyň ýygyndysy eken. Beýaz – dürli döwürde ýazylan dürli temalara degişli goşgularydyr. Tezkire – ýazyjy-şahyrlaryň poemalarynyň dürli şekildäki ýygyndylary we şol poemalara edebiýat tarapyndan berlen syn hem-de ýazyjylaryň gysgaça häsiýetnamasy,

Mejmuga – bir ýa-da birnäçe şahyryň gazal ýygyndysy, Kaçkül – birnäçe ýazyjynyň eserleriniň jemlenmesi, Kasaýyt –

kasydalaryň ýygýndysy, Rubagyýat – bir şahyryň rubagylarynyň ýygýndysy bolupdyr. Şol kitaplaryň aglabasyny bezeg işleri, miniatýura suratlary bilen bezemeklik ýazarlar tarapyndan oňyn görlüpdür we bezelipdir.

Merkezi Aziýa ülkesi, köpsanly we dürli görnüşli türkmen döwletlerini guran ildeşlerimiziň ýaşan hem-de ýaşayan topragydyr we ol VIII-XIII asyrlarda ylmyň dürli ugurlarynyň juda gülläp ösen ýeri hasaplanylýar. Türkmen soltanlarynyň köşki-saraýlarynda ýüzlerçe alymdyr şahyrlar işläpdiler, gymmatly eserleri döredipdirler.

Beýik Seljuk türkmenleriniň şadöwletiniň soňky soltany Sanjar ibn Mälikşanyň köşgünde 300-den hem köp şahyrdyr alymlaryň bolandygy muňa bir mysal bolup biler. Şol akyldarlaryň hatarynda, türkmen topragynda önüp-ösen ýa-da döredijilikli ömrüniň belli bir bölegini biziň mukaddes topragymyz bilen baglanyşdyryp, bu ýerde işläp, dünýä derejesinde uly açyşlar eden Merwezi, Horezmi, Sarahsy, Nesewi, Abiwerdi, Abýurdy, Zamahşary, Merwerudy, Mehneýi, Türki we beýleki alymlary görkezmek bolar. Bu danalaryň tagallasy bilen türkmen topragy ylmyň ýokary derejede gülläp ösen ýerine öwrülipdir, türkmen şäherleri dünýäniň ösen medeniýet merkezlerine öwrülipdirler. Ildeşlerimiz tarapyndan şol döwürde, Gündogarda döredilen köpsanly ylmy işler, edebi eserler arap ülkelerine, Ýewropa ýurtlaryna düşüpdür we şol ýerlerde ylym-bilim şahalarynyň ýokary depginde ösmegine itergi bolupdyr. Orta asyrlarda hem ildeşlerimiz şol döwürdäki ylym-bilim, ylahy we dünýewi ugurlarda ýazylan kitaplaryny adamzada sowgat edip gidipdirler. Şol zamanlarda, türkmen milletinden çykan ynsanlaryň dürli ýerlerde guran döwletlerinde, hökümdarlaryň her biriniň patyşalyk edişine laýyk şekilde, şol taryhy döwürleriň jemgyýetçilik-syýasy pikirleriniň gazananlaryny, şol eserleriň ýazyjylary bolan alymlaryň we syýasatçylaryň durmuş hem-de dünýägaraýyş ýörelgelerini özünde jemlän eserler-de ýazylypdyr. Şol eserleriň, aýry-aýrylykda alanynda olaryň awtorlary tarapyndan berlen atlary bolupdyr, ýöne olar «Nesihat kitaby», «Siýeru-l-Mülük» («Hökümdarlaryň durmuşy»), «Syýasatnama» («Syýasat hakynda söz») ýaly umumy atlary hem

bolupdyr. «Syýasatnama» kitaplarynyň aglabasy alymlardyr – wezirler tarapyndan ýazylan şol kitaplarda döwleti adalatly dolandyrmak baradaky nesihatlar giňişleýin berlipdir, şonuň bilen birlikde hem dünýäniň döreýşi hakynda, sopusylyk (tasawwuflyk) hakynda, adamlaryň beýiklik peslik bölünişigi we emeldarlyk derejeleri hakynda, jemgyýetiň ahlak kökleri hakynda gürrüňler berlipdir hem-de beýleki mowzuklar beýan edilipdir. Şol kitaplaryň hatarynda Nyzamalmülküň, Nejmeddin Daýeniň we beýleki awtorlaryň «Syýasatnama» eserlerini görkezmek bolar. Kitaplar bezegler, suratlar bilen bezelipdir. Garaşsyzlygy almazymyzdan öňki döwürlerde, hiç bir halk tarapyndan gaýtalanmajak özboluşly beýik medeniýetini döreden we taryhda möhüm ähmiýetli işleri amala aşyryp şan-şöhratly adyny we öçmejek yzyny geljek nesle goýup giden türkmen halkyny sowatsyz halk hökmünde görkezilmeklige hem synanyşylypdy. Ýagny, hat ýazgysy ýok, diňe dilden aýdylýan edebi-ylmy döredijiliginiň eýesi bolan halk hökmünde görkezilmäge synanyşyldy. Elbetde, türkmen halky ir döwürlerden bäri dilden aýdylýan çeper edebiýatyň hem ýokary derejesine eýedi. Nusgawy edebiýat we sygyrýetçilik halkyň ölçegsiz söýgüsine eýe bolupdy we onuň jemgyýetçilik aňyna täsiri diýseň güýçlüdi we düýplüdi. Çeper edebiýatyň we halk poeziýasynyň agalyk eden XVIII-XIX asyrlarynda hem ýazuw edebiýatynyň türkmen il-ulusynyň arasynda giň ýaýrandygy, golýazma kitaplarynyň döredilendigi barada dokumental şaýatnamalaryň bardygyny alym E.M.Ismailowa «XVIII asyr Merw miniatýuralary» atly makalasynda nygtaýar. Tanyml rus gündogarşynas alymy A.Samoýlowiç 1906-1907-nji ýyllarda Türkmenistana eden ylmy gözleg saparynda, içinde 61 eser bolan türkmenleriň 34 golýazma kitabyny ýygnapdyr. Kitaplar proza, poeziýa, taryhy we dini-durmuşy mazmuny içine alan eserler bolupdyr. A.Samoýlowiçiň ýygnan 20 antologiýasyndaky poeziýa eseri ýazan 38 ýazaryň içinde 25 şahyr türkmenleriň dürli taýpalaryndan bolupdyrlar. Golýazmalar Aşgabatdan, Merwden, Ýolötenden, Bäherdenden (häzir Baharly), Merwiň etegindäki Agyrbaşyň Perreň Çag obasyndan, Çeleken ýarymadasyndaky (häzir Hazar ýarymadasy) Gara-Gol obasyndan ýygnalypdyr. Bu

golýazmalar XVII-XIX asyrlara degişli bolup, orta aziýa nastaligi hatynda ýazylypdyr. Bu kitaplaryň bir toparynda bezeg işleri edilipdir, miniatýuralar bilen bezelipdir. XVIII-XIX asyrlara degişli golýazmalaryň ýokarda mysal getirilen nusgalary, geçmişiň has köne döwürlerinden gözbaş alyp gaýdýan türkmenleriň miniatýura sungatynyň XX asyryň başyna çenli golýazma kitaplarynda ulanylyp gelendigini görkezýär. Şol sebäpli türkmen miniatýurasynyň taryhynyň öwrenilmegi, esasan hem, miniatýura hünärini ele almak isleýän Türkmen Döwlet çeperçilik akademiýasynyň suratkeş talyplarynyň muny öwrenmegi diýseň wajypdyr. Milli bähbitli oňyn niýet bilen ýazylan «Miniatýuranyň taryhy» atly şu okuw kitabymyz türkmen miniatýurasynyň uzak döwürlik taryhyna bagyşlanýar. Türkmen miniatýura sungatynyň bütin Gündogar miniatýura sungatynda möhüm orny bar. Munuň şeýle bolmagynda bolsa, goja taryhyň dürli döwürlerinde türkmen milletinden çykan şahsyýetleriň Gündogaryň dürli ýerlerinde syýasy birleşmelerini döredip ululy-kiçili döwletleri gurmaklary, türkmen halkynyň bolsa geçmişde diýseň köpsanly il-ulus bolup Gündogaryň dürli ýerlerine göç edip, şol ýerlerde ýurt tutunyp, şu günlerimize çenli ýaşap ýören bolmaklary möhüm rol oýnapdyr. Şol ýerlerde we häzirki Türkmenistan döwletimiziň çäklerinde ýaşan türkmen nakgaşlary-da, ildeşlerimiziň medeni miraslarymyzyň beýleki ugurlarynda edişi ýaly, miniatýura suratkeşligi mirasymyzda hem ajaýyp eserleri döredip, beýleki dürli halklardan bolan nakgaşlar bilen birlikde bize miniatýura mirasyny goýup gidipdirler. Bu mirasymyzyň taryhy maglumat ýazgylaryny biz, dünýä alymlarynyň hem oňyn gören, taryhy döwürleriň hanedanlyk döwletleriniň zamanlaryna görä bermekligi makul gördük.

K. BAÝRAMOW,

A. ALMÄMMEDOW. Şekillendiriş we heýkeltaraşlyk sungaty